

МОНГОЛЬСЬКА КУЛЬТУРА ТА ІСТОРІЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВАСИЛЯ БАРТОЛЬДА

У статті досліджується монгольська культура та історія в працях Василя Бартольда. Йдеться про обставини виникнення монгольських родів на історичній арені, виникнення нації за назвою «могол», еволюція її мови, взаємні контакти з тюркською та китайською культурами. Згадано «таємну історію моголів», де розповідається про походження Чингісхана від сірого вовка і про створення ним Монгольської імперії. В. Бартольд називає цю подію знаковою у світовій історії.

Проблема вивчення монгольської культури та історії у дослідженнях вітчизняних авторів, а також за даними чужомовних джерел та історіографії є актуальною з огляду на те, що дослідження історії та культури України на Великому кордоні потребує нових бачень задля об'єктивного висвітлення подій у минулому.

Відомий учений Бартольд Василь Володимирович народився в сім'ї біржового маклера в Петербурзі. Після закінчення гімназії в 1887 р. вступив до Петербурзького університету на факультет східних мов за спеціальністю арабська, перська, турецька, татарська мови. У 1892 р. був залишений в університеті для підготовки здобуття звання професора по кафедрі історії Сходу. У 1896 р. у званні приват-доцента приступив до читання лекцій, а за працю «Туркестан в епоху монгольської навали» (Ч.1–2. 1898–1900) був удостоєний ступеня д-ра історії Сходу (1900).

Основні напрями наукової діяльності – це народи і держави Центральної та Середньої Азії, взаємодія культур Сходу та Заходу, історія ісламу. Його праці присвячені Греко-Бактрійському, Куманському (тобто Кипчацькому), Тюркському каганатам та іншим державам, мовам і писемності согдійців, тохарів, тюрків та ін.; етногенезу киргизів, таджиків, туркменів, узбеків, уйгурів та ін.; біографії Чингісхана і чингізидів, Тимура і тимуридів та ін. Близько 400 праць В. Бартольда високо оцінювалися його сучасниками і перекладалися багатьма мовами.

Слід зазначити такі важливі праці В. Бартольда з названої теми: «Туркестан в епоху монгольської навали», «Утворення імперії Чингісхана», «Альп-тегін», «До історії зрощення Туркестану», «Історія турецько-монгольських народів» та ін.

Турецькі джерела про історію та культури монголів

Монгольські мови – це назва однієї з головних гілок алтайських мов. Поряд з цими мовами також є мови тюркська і маньчжуро-тунгузька. Найдавнішим зразком монгольських мов визнається китайська мова. Ця мова є мовою китайців, про що йдеться в китайських (чинських) джерелах IV ст. н. е. Також ідеться про те, що справжньою батьківщиною китайців є Маньчжурія. Вони тут у X ст. створили свою державу на зразок чинської.

Ідеться про те, що коли монголи з'явилися на історичній арені в Монголістані (X–XII ст.), там мешкали такі великі роди, що перебували в перманентній боротьбі між собою: на території між ріками Іртиш і Орхон, включаючи північ Алтайських

гір, мешкав рід так званих найманів, від них на схід на берегах Орхона – керейти, а на північ від них – ойрати, на узбережжях озера Бюйюк (ідеться про Байкал) – татари. Після того як Чингісхан об'єднав усі роди і створив націю під назвою «могол» чи «монгол»¹, моголи стали найголовнішими серед усіх названих родів. Наймани й керейти були сусідами уйгурських тюрків, тому перебували під впливом їхньої культури, запозичили писемність, інші культурні надбання. У зв'язку з цим наймани та керейти, на відміну від інших могольських субетносів, посідали високе становище в культурному плані. Основна частина населення сповідувала шаманську релігію, поряд з тим у багатьох місцях був поширений буддизм, а наймани та керейти сповідували християнство. Слід зазначити, що моголи перебували в безперервній війні з китайцями, унаслідок чого китайська культура теж мала свій вплив на них.

Китайці називали північні етноси тюрками або моголами, а їх разом – татарами (Та'та). На початку XIII ст. моголів, які проживали поблизу китайських кордонів і мали високий рівень культури, іменували «Ак татар» («Білі татари»), «Кара татар» («Чорні татари») і «Яабані татар» («Чужі татари»). Таким чином їх було поділено на різні групи.

Термін «татар» у давнину вживали і монголи, і тюрки як назву одного з родів. Слід підкреслити, що татари-моголи і татари-тюрки були різними етносами. Монгольські татари в 1202 р. зазнали поразки в битві «Далан-Немюргес» із Чингісханом. У результаті цієї війни вони були розпорошені і невдовзі розчинилися серед інших родів. Таким чином татарський рід перестав існувати між моголами. Іноземці ж продовжували називати моголів та тюрків татарами.

У найдавніших документальних пам'ятках – Орхонських написах – термін «татар» історики витлумачують як назву етносу монгольського або тюркського походження. Та вже Магмуд Кашкарлі у своєму словнику тюркської мови (1072–73) підкреслив: «Немає сумніву, що назва етносу «татар» є тюркського походження».

З огляду на згадане дослідження назви різних тюркських народів, а саме – казанські, кримські, астраханські та інші татари, – є цілком логічні.

Привертає увагу й те, що у творі «Тасмна історія моголів» (1240) йдеться про генеалогію Чингісхана. Так само йдеться в тюркських епосах про те, що походження Чингісхана бере свій початок від сірого вовка. Ця версія посилює думку про його тюркське походження, оскільки вовк – давній і традиційний тотем тюрків.

Чингісхан у 1206 р. створив Монгольську державу, яка існувала до 1502 р. і мала:

- а) період правління Великих ханів (XIII ст.);
- б) період правління Кубілая (1259–1368) і Юганського роду в Китаї;
- в) Чагатайський період у Тюркистані (XIII–XIV ст.);
- г) період правління Гюлагу та Ільгані (1256–1368);
- д) Золотоординський період (1224–1502) Джуджі та Бату.

Бартольд В. В. Т. 8 (Твори з джерелознавства)

У своїх працях видатний сходознавець підкреслює, що, незважаючи на негативний характер монгольського панування над іншими народами, – спостерігається

¹ У турецькій енциклопедії зазначається, що вперше назва «могол» зустрічається в китайській історії VII ст. н.е. (див. [8]).

політичне зміцнення країн (Китай, Росія, Персія, мусульманський світ та ін.), які входили до складу Монгольської імперії. Вони в домонгольську добу не змогли створити міцну державну організацію.

У праці «Історія турецько-монгольських народів» (Т. 5, 211) В. Бартольд наголошує, що створення Монгольської імперії стало знаковою подією у світовій історії Середньовіччя, а місцем зіткнення елементів могольської та тюркської культур називає регіон Єнісею.

Тюркська мова була дуже поширена на теренах імперії. Посилення турецького чинника супроводжувалося перемогою ісламу та мусульманської культури [7, 213].

Вже в XIV ст. названа релігія стала державною на всьому просторі, завойованого монголами.

Лінія переселення: Схід – Захід

Монголи – це народ, який належить до числа народів, розташованих у регіонах, північніших від так званих одвічно культурних земель Східної та Західної Азії з включенням степів Східної Європи. Свої напади на культурні землі цей народ учиняв таким різновидом війська, як загони вершників, озброєних луком і стрілами (йдеться про ефективне використання кавалерії) [5, 195].

На східній смузі кордону були найкращі умови для вирощування коней та розвитку скотарства. Схожі кліматичні умови мали терени Хінгану в Маньчжурії, західний степ Угорщини. На цьому просторі здійснювалися переселення кочових народів головним чином у напрямку зі сходу на захід.

Вчений наголошував на тому, що монгольське завоювання мало більший вплив на долю тюркських народів, ніж на долю самих моголів. Державною мовою на захід од Монголії поступово зробилась тюркська. Крім деяких окремих князівств, під владою династії Чингісхана перебували три великі держави в Середній Азії, Південній Русі та Персії; скрізь у монгольську добу спостерігається посилення турецьких культурних чинників. Наслідком розвитку цієї династії та військової політики було тюркськими народами та народностями з монгольських назв. Щодо назви «монгол чи могол» В. Бартольд підкреслює: «Найдовше ця назва трималась у Середній Азії, що залишалася за нащадками другого сина Чингісхана, Чагатая». Далі продовжуючи цю думку, названий автор зазначає, що «після розпаду Чагатайської держави на дві частини, західну і східну, назва «Чагатай» збереглась у західній частині, де переважав турецький елемент. Чагатайською стала називатися в Середній Азії також тюркська літературна мова, хоча в той час, у XIV ст., та й пізніше, державна влада вже не належала нащадкам Чагатая». З часом назву «чагатайська мова» витіснив новий термін – «узбецька мова» [4, 211].

Продовжуючи розгляд даної теми, слід сказати, що назва «монгол» використовувалася населенням східної частини зазначеного регіону, яка називалася Монголістаном. Саме там ще правили хани з роду Чагатая, дійсних чи гаданих, як писав В. Бартольд. Назви «могол» і «Монголістан» вживалися й тоді, коли в цій країні вже не було слідів монгольської мови, вони зникли, як тільки занепала монгольська династія наприкінці XVII ст. [4, 212].

Підсумовуючи викладене, треба зазначити, що Україна та Монголія століттями контактували між собою, через різні обставини в минулому взаємозв'язки народів

цих країн мали переважно політичний характер, супроводжувалися військовими діями. На сучасному етапі, за умов мирного співіснування, слід всебічно дослідити історію не тільки політичних, а й культурних взаємин.

Література

1. *Бартольд В. В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Собр. соч. – Т. 1. – М., 1963.
2. *Бартольд В. В.* Образование империи Чингизхана (пробная лекция, читанная в С.-Петербургском ун-те. 8 /IV/ 1896 г.). Собр. соч. – Т. V. – М., 1968.
3. *Бартольд В. В.* Альп-тегин // Соч. – Т. II. (2). – М.: Наука, 1968.
4. *Бартольд В. В.* К истории орошения Туркестана // Соч. – Т. III. – М.: Наука, 1965.
5. *Бартольд В. В.* Сочинения: В 9 т. – Т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1968. – 757 с.
6. *Бартольд В. В.* Сочинения: В 9 т. – Т. VI. Работы по истории ислама и Арабского халифата. – М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1966. – 784 с.
7. *Бартольд В. В.* Сочинения: В 9 т. – Т. VIII. Работы по источниковедению. – М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1973. – 724 с.
8. *Türk Ansiklopedisi* (Турецька енциклопедія). *Moğol dilleri* (Могольські мови), *Moğollar (Tarih)* (Моголи, історія). – Ankara, 1976. – Cilt, XXIV. – S. 286–297.